

REFİK BEY AZİMZADE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GEÇ DÖNEMİNDE SİYASİ MUHALEFET

York NORMAN

Özet: Makale 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken Refik Bey Azimzade'nin *İttihad-ı İslam ve Avrupa* (1907) adlı eserinin politik İslam düşüncesindeki yerini incelemektedir. Suriye'de seçkin Osmanlı siyasi muhalefetini temsil eden Refik Bey, yazısını, otokratik yönetimin ve sömürgeciliğin tehlikelerine dair kaygılarını dile getirmek için kaleme aldı. Gerçekten de Azimzade, Sultan II. Abdülhamid'in (1875-1909) politikalarını büyük ölçüde eleştirmektedir. İmparatorluğun geride kalan gayri müslim ve Türk olmayan kesiminde ortaya çıkabilecek ayrılıkçı hareketlerin korkusuyla II. Abdülhamid kamuda geniş ölçekli siyasi tartışmalara müsamaha etmedi. Arap kökenli olan Refik Bey Araplar'ın ve diğer müslüman toplumlarının kendi işlerini idare etmelerinde otonomiye sahip olmaları gerektiğini düşündüğü gibi ya da diğer bir deyişle Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel ve etnik gerilimleri sömürme arayışında olduğu bir zamanda imparatorluğun siyasi birliğini ve beraberliğini yeniden canlandıracak yeni bir formül arayışı içerisindeydi.

Anahtar kelimeler: Refik Azimzade, Arap ayaklanması, milliyetçilik, Jön Türkler, Panislamizm, Türk-İngiliz münasebetleri.

Refik Bey Azimzade and Political Dissent in the Late Ottoman Empire

Abstract: This article discusses the political significance of Refik Bey Azimzade's *Islamic Unity and Europe* (1907) on Muslim political thought at the turn of the 20th century. Refik Bey, a prominent Ottoman political dissident from Syria, wrote the tract in order to voice his concerns about the dangers of autocratic rule and colonization. Refik Bey was indeed highly critical of the policies of Sultan Abdulhamid II (1875-1909), who did not tolerate broad public political debates with the fear of separatist movements among the non-Muslims and non-Turkish populations in the empire. Refik Bey, himself an Arab, believed that Arabs and other Muslim communities should have greater autonomy in running their own affairs, a formula he supposed would revitalize political unity at a time when Europe sought to exploit religious and ethnic tensions in the Empire.

Key words: Refik Azimzade, Arab revolt, nationalism, Young Turks, Panislamism, Turkish-English relations.

Giriş

Refik Azimzade'nin eseri *İttihad-ı İslam ve Avrupa* (1907)¹ ile ilgilenmem, geç 19. ve erken 20. yüzyıllar boyunca Müslüman siyasi düşüncesini ilgilendiren hâlihazırdaki araştırmamdan kaynaklanmaktadır. Çalışmam sırasında, zamanında Osmanlı Müslüman entellektüel kesiminde baskın olan şu görüş özellikle ilgimi çekti: İmparatorluğun son dönemlerinde ülkenin siyasi bağımsızlığını ve dinsel esenliğini son çare olarak koruma arzusu dışında Batı Avrupa ile doğrudan askerî yüzleşme kaçınılması gereken bir durumdu.

Azimzade'nin eseri 1908 yılında gerçekleşen Jön Türk İhtilali'nin eşiğinde yazıldı ve Mısır'da yayımlandı. Kahire, o zamanlar, Arap çevrelerinin Sultan II. Abdülhamid'e karşı siyasi muhalefette buldukları bir merkez konumundaydı². Siyasi açıdan Şam'ın en seçkin ailelerinden birisine mensup olan Azimzade özellikle Yıldız Sarayı'nın kendisi hakkında kaygı duymasına neden olmaktadır. Daha büyük oranda ifade özgürlüğü isteyen ve Sultan'ın 1877 yılında askıya aldığı anayasanın yeniden kurulmasını arzu eden Arap kökenli entellektüellerden oluşan Ligue Constitutionnelle (Şûra-yı Osmanî Cemiyeti) ile ilişkili faaliyetleri Yıldız Sarayı'nın da dikkatini çekmekteydi. Azimzade çoğunlukla ademimerkeziyetçilik idaresinin belli başlı savunucularından Sabahattin Bey ve Raşid Rida ile beraber çalıştı. Düvel-i muazzama ve özellikle Kahire'yi işgal eden İngilizler bu son durumdan şüphesiz haberdar idiler³. Padişah, bu kuşkulardan dolayı eserini çabucak yasakladı.

Azimzade'nin risalesini daha fazla bir şekilde tehlikeli kılan yazarın liberal siyasal reformu haklı çıkarmak için sık sık Panislam ve milliyetçilikle ilgili argümanları kullanmasıydı. Abdülhamid, Müslüman cemaatinin mutluluğunu terk ediyormuş gibi bir suçlama karşısında kendisini incinebilir hissediyordu. Siyasal muhalefetin daha açık fakat bağımsız bir toplumun ihtiyaçlarına yeterli derecede işaret etme hususunda padişahın başarısız olduğunu söyleyerek suçlamada bulunması ve Osmanlı kamuoyunu ikna etmesi ihtilale götüren yola öncülük etmek demektir.

Bununla birlikte Refik Bey, genellikle Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu ve diğer bağımsız Müslüman devletlerini sömürgeleştirmeye çalışmalarından kaygılı olduğu için yaklaşan dış güçlerin saldırısından da rahatsızlık duymaktaydı. Süveyş Kanalı'nın yönetimini üstlenen ve Mısır üzerinde hamilik ilan eden Birleşik Krallık hakkında da ekseriyetle ikircikli hisler beslemekteydi.

¹ Rafik Bey Azimzade, *İttihad-ı İslam ve Avrupa* [Konstantiniyye: Ebüzziya, h. 1327 (1909)]. Osmanlı Türkçesi'nde okuduğum metnin aslı 1907 yılında Arapçada ilk olarak basılmıştır.

² Hanioglu, 1995, ss. 107, 168; Kayalı, 1997, ss. 46, 185, 198; Mardin, 1983, ss. 251-260; Commins, 1990, ss. 61, 91-92, 126-129; Landau, 1990, s. 86.

³ Akşin, 2001, ss. 85-87; Karpas, 2001, ss. 11-14, 345-348; Ahmad, 1969, ss. 56, 126.

Ayrıca II. Abdülhamid'i kınayarak ve Jön Türk karşıtlığını destekleyerek liberal reformu ve İmparatorluğa anayasal egemenliğinin geri gelmesini tercih etti. Bu nedenle, eserini, yerli ıslahatın kaçınılmazlığına ve Avrupalıların İslam dünyasının kendi kaderlerini belirlemeleri için Müslümanlara bağışlayacakları hakların gerekliliğine hitaben adadı.

Azimzade'nin İçten Yapılacak Reform Hakkındaki Gündemi

Azimzade'nin yerli ıslahat hareketini destekleyen çağrısı temelde büyük ölçüde Panislamik bir karaktere sahipti. Aynı zamanda Arap milliyetçiliğine ait bazı unsurları da içermekteydi. Bu görüşlerle aynı doğrultuda olarak Azimzade, çağdaşlarını, Hz. Muhammed'in öncülüğünde Hicret'e giden ve daha sonra Sahabe'den Peygamber'in en yakınında olan Ebu Bekir ve Ömer'in liderliklerinde dallanıp budaklanan ilk Müslüman topluluğunun dünya görüşünü yeniden canlandırmaları konusunda teşvik etti. Görüş ayrılığı ve ahlaksızlığın yaygın olduğu ve Arapların başat etnik grup olmadığı zaman da görülen bu "orijinal" Müslüman cemaati, Refik'in kendi zamanında bile bulunamayacak şekilde dinsel ve etnik birlikteliğe misal teşkil etti.

Aynı şekilde Azimzade, Halife Osman ve Halife Ali gibi sonraki hükümdarların Emevi ve Abbasi hanedanlıkları ile beraber bocaladıkları, açgözlülük, dinsel bölünme ve Arap olmayan kavimlerle etkileşimin artmasına boyun eğdikleri sonucuna ulaştı. Bu durum Moğollar'ın Bağdad'ı yağmalamaları ve 1258'de Abbasi İmparatorluğu'na son vermeleri ile doruk noktasına ulaştı. Azimzade, 13. yüzyıl düşünürü İbnü'lâsir'in Müslüman olduktan sonra bile Moğolları barbarca uygulamalarından dolayı kınadığına göndermede bulunur.

Refik Bey, Osmanlılara belli başlı değişiklikler yapmaları konusunda çağrıda bulundu. Ona göre, Osmanlılar, ilk olarak, Müslüman entellektüellerin Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve manevi inancı üzerine olan tartışmaları canlandırmalarına izin verecek bir adım olan ifade özgürlüğüne kavuşmalarına geniş ölçüde izin vermelidirler. Kuşkusuz politik düşünürümüz, saygıdeğer iki şahsiyeti baskı altına aldığı için II. Abdülhamid'i dolaylı olarak kınıyordu. II. Abdülhamid'in gazabına uğrayan bu şahsiyetler, en çok İslami modernleşmeyi savunmasıyla tanınan ve 1902'de Sultan'ın ajanları tarafından zehirlenen Cemaleddin Al-Afgani ile Sultan'ın en seçkin liberal ilk Türk muhalifi olan ve sürgünde vefat eden Namık Kemal'di.

İfade özgürlüğü nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nu ve genel olarak İslam dünyasını Batı Avrupalı liberal demokrasi ile eşit düzeyde tutacak bir reform olan anayasanın yeniden kurulmasına yol açacaktı. Çünkü temsilci sistem tüm Osmanlılar'ın vatandaşlar olarak kamuya iştirak etmelerine ve herkes için eşit düzeyde geçerli olacak olan bir dizi kanunlara göre hareket etmelerine yetki verecekti.

Yazar, bu gibi liberal önlemleri müdafaa eden görüşünü Osmanlıların “Doğu Doğulular’a aittir” ilkesine göre yaşamalarını söyleyen ikazı ile ılımlı hâle getirdi. Slogana göre Osmanlı Müslümanları, İslam hukukunun devletin kaynağı olarak aynen kalmasını sağlayarak cumhuriyetçi Fransız tarzındaki seküler kanunları ve yaşam tarzını naif bir şekilde içtenlikle benimsemeyerek dolayısıyla kendilerini kültürlerinin temeli olan dinlerinden yabancılaştırmayacaklardı. Bu bağlamda Azimzade, Japonları, kanunlarını değiştirmeyi reddettikleri, Hristiyan misyonerlerini kabul etmedikleri veya Japon toprağında önemli sayıda yabancı mevcudiyetine izin vermedikleri için örnek alınması gereken bir model olarak övdü. Refik Bey’e göre modernleşme, kültürün kendisi ile uyum içerisindeydi ve Doğulu toplulukları kendilerini başarılı olarak savunmaları konusunda güçlü bir hâle getirdi. Gerçekten de Japonlar, “üstün millî ruh”a sahip Avrupalı bir güç olan Ruslar’ı yakın geçmişte mağlup etmişti. Şüphesiz ki, Azimzade, Kahireli protestocuların kendi sömürgeci İngiliz yetkililerine de benzer bir şekilde “Mısır Mısırlılar’a aittir” nidası ile karşı çıktıklarının da farkındaydı (Azimzade, 1909, ss. 66-75).

Azimzade’nin Avrupa Hakkındaki Görüşleri

O sırada Azimzade, Avrupa’nın İslam dünyasına yaklaşımı ile ilgili göze çarpan geniş çaplı bir kritik yaptı. Avrupalıları “siyaset” yapmakla suçladı. Yabancı devlet adamlarının aşiretleri ve insanları kendi menfaatları doğrultusunda kullandıklarına dikkat çekmek için siyaset kelimesini parola gibi kullandı. Örneğin, İngiliz ve Fransızların Mehmed Ali Paşa ve varislerini Osmanlıya karşı desteklemeleri, büyük devletlerin Hristiyan Arap azınlıklarına ayrıcalık tanımaları ve Avrupalıların Arapları Türklere karşı oynama eğilimleri gibi. Azimzade’nin düşüncesinde bütün bu “siyaset”lerin temel gayesi İslam dünyasını gitgide sömürgeciliğe maruz bırakarak bölmek ve ele geçirmektir (Azimzade, 1909, s. 28).

Bu bizi yazarın, Avrupa ve Müslüman dünya görüşleri arasında genel olarak yaptığı farklılaşmaya geri götürür. Refik Bey, Avrupa’nın, ırksal farklılığa ve kişiyi kendi vatanına bağlayan doğal eğilime hitap eden bir güç olarak, milliyetçiliğin gelişmesine yardım ettiğini ileri sürdü. Almanya’da Martin Luther İncil’i yerel dillere çevirdiği zaman, Fransa’da Fransız İnkılabı’nın gerçekleşmesinde ve ülkenin özgürlüklerinin savunulmasında ve hatta Yunanlar arasında Yunanların antik miraslarını yabancı Türk boyunduruğundan kurtarma mücadelelerinde bile milliyetçiliğin başat role sahip olduğunu belirtti.

Avrupalı milliyetçilerin, çekirdek milliyetçiliklerinin ötesinde hareket etmeleri fırsatı ilk olarak kutsal din savaşı uğruna ülke sınırları dışında egemenliklerini yürürlüğe koymak istemeleri ile belirdi. Haçlı Seferleri bu fırsatın birincisini teşkil etmekteydi. Papa’nın öncülüğünde Avrupa hükümdarları Kudüs’ü ele geçirmek gayretiyle Orta Doğu’nun çoğunu düzenli olarak yağmalamaya ve

öldürmeye maruz bıraktılar. İkinci fırsat 1492'den sonra meydana geldi. Christopher Columbus'un keşfi İspanyolların, Portekizlilerin, Fransızların, Hollandalıların ve İngilizlerin Yeni Dünya, Afrika, Hint ve Pasifik Okyanusu havzalarının insanlarına vahşice saldırılarına yol açtı. Öyle ki, Avrupalılar sömürge savaşlarını çoğunlukla yerlilerin Hristiyanlığa yönelik din değiştirmeleri şeklinde meşrulaştırdılar (Azimzade, 1909, ss. 25-28).

Sonuç olarak, Kırım, Kafkasya, Osmanlı ve İran imparatorluklarına yönelik Rus saldırıları ile başlamak üzere Avrupalılar Orta Doğu'da doğrudan doğruya saldırı yöntemine sarıldılar. Daha da altta kalmamak için Fransızlar, Mısır'ı işgal etti, Magrib'i zorla aldı ve Azimzade'nin memleketi olan Suriye ile de ilgilenmeye devam ettiler. 1869 yılında Süveyş Kanalı yönetimini üstüne alan ve 1882'de Mısır'da hamiliğini ilan eden İngilizler de böylesi endişelerle derinden meşguldü. Bu tür faaliyetler Avrupalı güçlerin yeni sömürge mülkiyetleri arasındaki rekabeti desteklemelerine ve hatta bir mezhebi diğerine karşı oynamalarına neden oldu (Azimzade, 1909, ss. 34-38, 49-51). Azimzade durumu tüm açıklığıyla Mısır'da gördü. İngilizler, Panislamik karakterde siyasi meşruluğun sandalyesi olan Mekke'yi, Osmanlı Türklerini uzaklaştırarak elde etmeyi Arap milliyetçilerine teklif ederek Arapları desteklemeye başladılar. Muhtemelen Refik Bey, Orta Doğulular arasında daha fazla iç karışıklık yaratmak umuduyla İngilizlerin sık sık başvurdukları bir yöntem olan Koptik Hristiyanları ve diğer gayrimüslim azınlıkları destekleme taktiğini doğru bulmadı.

Orta Doğu olayları üzerine yorum yapan seçkin Sir Edward Dicey (1832-1911)'in müstehzi Avrupa'nın tutumu hakkında söyledikleri durumu en iyi şekilde özetlemekteydi. Azimzade'nin ayrıntılı olarak bahsettiği Dicey, İngilizler'in diplomatik ve askerî güçlerini kullanarak geriye kalan Osmanlı Devleti'nin Rusya dâhil olmak üzere Avrupa güçleri arasında paylaşılmasını savunmaktaydı (Azimzade, 1909, ss. 54-55).

Refik Bey, İslam toplumunun vereceği münasip cevabın bu gibi tedbirlere karşıt olarak birleşmesi gerektiğini söyleyerek görüşlerini aktarmaya devam etti. Fakat bu, Portekiz konkistadorlarının izinde olan intikam ve zaptetme amaçlı kutsal savaşa benzemeyen bir çağrıydı. Portekizli konkistadorlar, İspanyolların Endülüs Emevileri'ni mağlup etmelerine yardım ettikten sonra Mekke'nin kendisine gözdağı vermeye devam ettiler. Öte yandan Müslümanların birleşmesi Muhammed ve Sahabe'nin erken fütuhata gibi sürekli saldırgan bir cihatta değildi. Aksine, Müslümanların zarar veren sömürgeci partiye olan yanıtı “güç haklıdır” sloganından Kur'an'daki “Bütün insanlar kardeştir” ilkesi ile sömürgecileri vazgeçirerek nefsinin koruyan savunucu bir mücadele idi. En sonunda Azimzade için Doğu ve Batı kaçınılmaz bir biçimde birbirleriyle bağlıydılar. Sadece verimli ve ortaklaşa kültürel değiş tokuş içerisinde başarılı olabilirlerdi (Azimzade, 1909, ss. 80-89).

Sonuç

Geçmişe baktığımızda I. Dünya Savaşı'nın başlamasından önceki dönemde Avrupa-Orta Doğu ilişkilerini anlamada Azimzade'nin eseri önemli bir yere sahiptir. Refik Bey'in İngiliz ve Batı Avrupalı diplomatlara karşı sergilediği dokunaklı tavrı daha sonra Şerif Hüseyin'in İngiliz Yüksek Delegeşi McMahon ile olan görüşmelerinde, Sykes-Picot Antlaşması'nda ve Balfour Beyannamesi'nde gösterilen gerginlikleri önceden bildirmekteydi.

Bütün bunlara rağmen Azimzade'nin Osmanlı öncesinde Abbasiler devri ve Araplar üzerinde odaklanma eğilimi Şam'ın yerleşik seçkin zümreleri arasında –Jön Türk İhtilali'nin bile öncesinde- hizipçi Arap milliyetçiliğinin doğmaya başladığını ima etmekteydi. Bu olgu, Azimzade'nin Ligue Constitutionnelle Ottomane grubu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türk hareketinin belli başlı diğer şubeleri arasındaki bölünmeleri örneklerle açıklamaktaydı. II. Abdülhamid'e karşı tutumları konusunda hemfikir oldukları hâlde ve otokratın çökertilmesi durumunda bile içinde buldukları hareket parçalanmaya mecburdu. Azimzade tıpkı Şerif Hüseyin gibi sırası gelince Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle beraber eski meslektaşlarına karşı komplo kuracaktı. İhaneti, hiç şüphesiz, kendisinin de son derece korktuğu sömürgecilikle sonuçlanacaktı.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1969). *The Young Turks: the Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*. Oxford: Clarendon Press.
- Akşin, S. (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Azimzade, Refik Bey. (1909). *İttihad-ı İslam ve Avrupa* (Konstantiniyye: Ebüzziya, h. 1327).
- Commins, D. (1990). *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*. London: Oxford University Press.
- Hanioğlu, Ş. (1995). *The Young Turks in Opposition*. Oxford: New York: Oxford University Press.
- Karpat, K. (2001). *The Politicization of Islam*. New York: Oxford University Press.
- Kayalı, H. (1997). *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley: University of California Press.
- Landau, J. (1990). *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*. London: Oxford University Press.
- Mardin, Ş. (1983). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.